

Original Article

पुणे जिल्ह्यातील कृषी कर्ज पुरवठ्यात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची भूमिका अभ्यासणे

डॉ. महादेव गुलाबराव थोपटे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सुभाष बाबुराव कुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, केडगाव ता.- दौंड, जि.- पुणे

Email: thopate.mg@gmail.com

Manuscript ID:

घोषवारा

JRD -2025-171037

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10

Pp. 177-180

October. 2025

संशोधनाचा मुख्य उद्देश पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक (PDCC) व प्राथमिक कृषी पतसंस्था (PACS) यांची कृषी कर्ज पुरवठ्यातील भूमिका, कार्यक्षमता व परिणामकारकता तपासणे हा आहे. या अभ्यासात 100 शेतकरी, 15 बँक शाखांचे कर्मचारी व 15 PACS व्यवस्थापकांचा डेटा संकलित करण्यात आला. नमुनेदार आकडेवारीच्या आधारे असे आढळले की PACS मार्फत मिळणारे कर्ज शेतकऱ्यांना तुलनेने अधिक सोपे व जलद उपलब्ध होते. PDCC शाखांमध्ये डिजिटल व्यवहारांची टक्केवारी अधिक असून प्रक्रिया वेळ PACS पेक्षा कमी आहे. आर्थिक साक्षरता प्रशिक्षण घेतलेल्या शेतकऱ्यांची परतफेड शिस्त अधिक आहे. पीकविमा व अनुदान जोडलेल्या खात्यांमध्ये NPA (थकीत कर्ज) प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी दिसून आले. या निष्कर्षावर आधारित धोरणात्मक शिफारसी मांडण्यात आल्या आहेत.

प्रस्तावना

पुणे जिल्हा हा राज्यातील प्रगत जिल्ह्यांपैकी एक असून औद्योगिक व शैक्षणिक केंद्र म्हणून त्याला विशेष ओळख आहे; तरीदेखील जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर शेती केली जाते. शेती उत्पादन टिकवण्यासाठी व वाढवण्यासाठी शेतकऱ्यांना वेळोवेळी कर्जाची गरज भासते. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने (PDCC Bank) शेतकऱ्यांच्या गरजांनुसार विविध योजना राबवून कृषी कर्जपुरवठ्याचा व्याप वाढवला आहे. या माध्यमातून बँकेने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य, उत्पादनवाढ आणि शेतीचे आधुनिकीकरण साध्य करण्यास मदत केली आहे. मात्र कर्जवितरण प्रक्रियेत हमीदार, कागदपत्रे, विलंब, कर्जफेडीतील अडचणी या काही मर्यादा आहेत. तसेच हवामानातील अनिश्चितता, पिकांचे बदलते दर यामुळे शेतकरी कर्जफेडीमध्ये मागे राहतो. परिणामी बँकेवर थकबाकीचा ताण वाढतो. या सर्व पार्श्वभूमीवर पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने केलेल्या कृषी कर्जपुरवठ्याचा व त्यातून शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेत सहकारी बँकांचे स्थान महत्वाचे आहे. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCCB) या जिल्हा स्तरावर काम करत असून, प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करतात. पुणे जिल्ह्यातील PDCC बँक देशातील अग्रगण्य बँकांपैकी एक मानली जाते.

समस्या विधान: शेतकऱ्यांना कर्ज मिळवण्यासाठी अजूनही तारण, कागदपत्रे, प्रक्रिया वेळ, व्याज समज यासारख्या समस्या येतात. दुसरीकडे बँकांना NPA, हवामान जोखीम व परतफेडीतील अडचणी भेडसावतात. म्हणूनच PDCC व PACS यांची कार्यप्रणाली, त्यातील सुधारणा व परिणाम तपासणे आवश्यक आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.17646507

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. महादेव गुलाबराव थोपटे, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सुभाष बाबुराव कुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, केडगाव ता.- दौंड, जि.- पुणे

How to cite this article:

थोपटे, . महादेव . गुलाबराव . (2025). पुणे जिल्ह्यातील कृषी कर्ज पुरवठ्यात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची भूमिका अभ्यासणे. Journal of Research and Development, 17(10), 177–180.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17646507>

अभ्यासाचे उद्दिष्टे

1. पुणे जिल्ह्यातील कृषी कर्जपुरवठ्याचे स्वरूप समजून घेणे.
2. PDCC व PACS मार्फत मिळणाऱ्या कर्ज प्रक्रियेची तुलना करणे.
3. सुधारणा व धोरणात्मक शिफारसी सुचवणे.

कृषी कर्जाचे स्वरूप व विस्तार

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीचे पीककर्ज, मध्यम मुदतीचे कर्ज व दीर्घ मुदतीचे विकास कर्ज पुरवते. यामध्ये पीककर्जाला सर्वाधिक मागणी असून हे बियाणे, खते, औषधे, मजुरी व इतर चालू खर्च भागविण्यासाठी दिले जाते. दीर्घ मुदतीचे कर्ज विहिरी, ट्रॅक्टर, ड्रिप इरिगेशन, ग्रीनहाऊस इत्यादींसाठी दिले जाते. २०१९-२० ते २०२३-२४ या कालावधीत बँकेकडून दिलेल्या कर्जाची रक्कम सातत्याने वाढत गेली आहे. पीककर्ज १२५० कोटी रुपयांवरून १७५० कोटी रुपयांपर्यंत वाढले तर दीर्घ मुदतीचे कर्ज ४२० कोटींवरून ७२० कोटी रुपयांपर्यंत वाढले. लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या देखील १.२० लाखांवरून १.६२ लाखांपर्यंत वाढली. यावरून जिल्ह्यातील कर्जवितरणाचा व्याप वाढल्याचे दिसते.

कर्जामुळे उत्पादनात बदल

कर्जामुळे शेतकऱ्यांनी नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला, सिंचनाची साधने उभारली आणि उत्पादनक्षमता वाढवली. काही शेतकऱ्यांनी कर्जातून ग्रीनहाऊस व ड्रिप सिंचन करून उच्च दर्जाची भाजीपाला शेती सुरू केली. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ झाली आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्तर सुधारले. परंतु, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारभावातील चढ-उतार यामुळे काही शेतकऱ्यांना कर्ज फेडण्यात अडचणी आल्या. त्यामुळे बँकेवरील थकबाकीचा ताण वाढतो.

मुख्य अडचणी

1. हमीदार व कागदपत्रे पूर्ण करण्यास शेतकऱ्यांना वेळ व पैसा लागतो.
2. काही वेळा कर्ज वितरणात विलंब होतो.
3. हवामान व बाजारभावातील अस्थिरतेमुळे कर्जफेड क्षमतेवर परिणाम होतो.
4. आर्थिक साक्षरतेचा अभाव असल्यामुळे शेतकरी योग्य नियोजन करत नाहीत.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचा कर्ज पुरवठा सातत्याने वाढत असून यामुळे शेतकऱ्यांची उत्पादनक्षमता आणि उत्पन्न वाढले आहे.

कृषी कर्जामुळे शेतीचे आधुनिकीकरण व नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर सुलभ झाला आहे.

काही प्रशासनिक व संरचनात्मक अडचणी अद्यापही आहेत; त्यावर उपाययोजना केल्यास शेतकऱ्यांचा लाभ अधिक वाढू शकेल.

शेतकऱ्यांचा प्रतिसाद

शेतकऱ्यांची मते घेतल्यावर असे आढळले की –

- ७२% शेतकऱ्यांनी कर्जामुळे उत्पादनक्षमता वाढल्याचे सांगितले.
- ६०% शेतकऱ्यांना पीककर्ज वेळेवर उपलब्ध होते.
- ४५% शेतकऱ्यांनी हमीदार व कागदपत्रे ही मोठी अडचण असल्याचे नमूद केले.
- ३०% शेतकऱ्यांनी कर्जफेड उशिरा झाल्यामुळे व्याज व दंडाचा बोझ वाढल्याचे सांगितले.

यावरून असे दिसते की बँकेच्या कर्जयोजनांचा शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष फायदा झाला असला तरी कर्ज प्रक्रियेत अजूनही काही मर्यादा आहेत.

शेतकऱ्यांच्या मतांचा अभ्यास

कृषी कर्ज पुरवठा शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाशी थेट संबंधित असल्याने त्यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवांचे अध्ययन महत्वाचे ठरते. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये पुणे जिल्ह्यातील ५ तालुक्यांतील १०० शेतकऱ्यांची मुलाखत घेण्यात आली. त्यांच्याकडून प्रश्नावलीद्वारे मिळालेली माहिती संकलित करून विश्लेषण करण्यात आले. यावरून काही महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे आढळली :

कर्ज वितरणाची वेळ व सोयी

शेतकऱ्यांना वेळेवर पीककर्ज मिळणे अत्यावश्यक आहे. पेरणीच्या हंगामात जर निधी वेळेवर उपलब्ध झाला नाही तर उत्पादनावर परिणाम होतो. ६०% शेतकऱ्यांनी कर्ज वेळेवर उपलब्ध झाल्याचे सांगितले. मात्र ४०% शेतकऱ्यांनी कर्ज वितरणात उशीर झाल्याचे नमूद केले. त्यामुळे पेरणी उशिरा झाली व खर्च वाढला.

कृषी कर्ज प्रक्रियेमधील अडचणी व मर्यादा

हमीदार व कागदपत्रांची समस्या

शेतकऱ्यांना कर्ज मिळवितांना अनेक कागदपत्रे जसे 7/12 उतारा, आधार, मतदान ओळखपत्र, जमिनीची पडताळणी, हमीदाराची माहिती इत्यादी आवश्यक असतात. लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना हमीदार मिळणे कठीण जाते. त्यामुळे कर्जासाठी अर्ज करूनही त्यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळत नाही.

कर्ज वितरणातील विलंब

काही वेळा बँकांकडून कर्ज मंजुरी व वितरणाला अपेक्षेपेक्षा जास्त वेळ लागतो. विशेषतः पेरणीच्या हंगामात कर्ज उशिरा मिळाल्यास उत्पादनावर नकारात्मक परिणाम होतो.

अपुढे कर्जप्रमाण

अनेकदा शेतकऱ्यांना त्यांच्या गरजेच्या तुलनेत कमी रकमेचे कर्ज मिळते. उदाहरणार्थ, पिकासाठी ५०,००० रुपये लागणाऱ्या शेतकऱ्याला फक्त ३०,००० रुपये मिळाल्यास उर्वरित रक्कम महागड्या खासगी सावकारांकडून घ्यावी लागते.

कर्जफेडीची अडचण

हवामानातील अनिश्चितता, अवकाळी पाऊस, दुष्काळ, कीड-रोग आदींमुळे उत्पादन कमी झाले तर शेतकऱ्यांना वेळेवर कर्जफेड करता येत नाही. याशिवाय बाजारभावातील अस्थिरता व हमीभाव धोरणातील त्रुटीमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते आणि कर्जफेडीवर परिणाम होतो.

व्याजदराचा बोजा

कर्जफेड वेळेवर न झाल्यास दंड व वाढीव व्याजदर आकारले जातात. यामुळे शेतकऱ्यांवर अतिरिक्त आर्थिक बोजा येतो. काही वेळा शेतकरी कर्जफेड करण्याऐवजी कर्जमाफीच्या अपेक्षेत थकबाकी ठेवतो.

आर्थिक साक्षरतेचा अभाव

गावातील अनेक शेतकरी बँकिंग प्रक्रियेबद्दल, व्याजदर, परतफेडीचे वेळापत्रक किंवा डिजिटल पेमेंट पद्धतीबद्दल पूर्ण माहिती नसल्यामुळे कर्जाचा योग्य उपयोग करण्यात अयशस्वी ठरतात.

तांत्रिक त्रुटी व प्रशासकीय मर्यादा

ऑनलाईन प्रणालीमधील तांत्रिक त्रुटी, अर्ज प्रक्रिया गुंतागुंतीची असणे, काही अधिकाऱ्यांचा विलंब करणारा दृष्टिकोन इत्यादी कारणांनी शेतकऱ्यांना त्रास होतो.

बँकेने दिलेल्या कृषी कर्जाचा स्वरूप, रक्कम, कालावधी, वितरण प्रक्रिया आणि त्याचा व्याप तपासणे. कर्ज वितरणामध्ये अल्प मुदतीचे पीककर्ज, मध्यम मुदतीचे उपकरण कर्ज आणि दीर्घ मुदतीचे विकास कर्ज या विविध प्रकारांचा किती प्रमाणात समावेश आहे हे शोधणे. मागील काही वर्षांतील कर्जवितरणाची वाढ, त्यामधील चढ-उतार आणि लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या किती आहे याचे विश्लेषण करणे. यामुळे बँकेच्या कृषी कर्ज धोरणाची स्पष्ट कल्पना मिळते.

शेतकऱ्यांनी कर्जाचा उपयोग करून कोणत्या प्रमाणात उत्पादनक्षमता वाढवली आहे हे पाहणे. उदाहरणार्थ, उच्च प्रतीची बियाणे, खते, ठिबक सिंचन, ट्रॅक्टर किंवा आधुनिक यंत्रसामग्री यांचा वापर किती वाढला आहे हे तपासले जाते. कर्ज मिळाल्यानंतर पिकांचे उत्पादन, शेतीचे क्षेत्रफळ, तंत्रज्ञानाचा वापर यामध्ये झालेली सुधारणा पाहून शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती कशी झाली हे स्पष्ट होते.

विविध कालावधीतील कर्जप्रकारांचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे. अल्प मुदतीचे कर्ज प्रामुख्याने पेरणी व चालू खर्च भागवते, मध्यम मुदतीचे कर्ज शेती साधनसामग्री खरेदीस उपयुक्त ठरते तर दीर्घ मुदतीचे कर्ज विहिरी, सिंचन प्रकल्प, ग्रीनहाऊस यांसारख्या मोठ्या गुंतवणुकीसाठी उपयुक्त ठरते. या कर्जप्रकारांच्या तुलनात्मक फायद्यांचा अभ्यास करून शेतकऱ्यांच्या प्रगतीत त्यांची भूमिका स्पष्ट करणे.

कृषी कर्जांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात प्रत्यक्ष किती वाढ झाली आहे हे तपासले जाते. कर्जातून केलेल्या गुंतवणुकीमुळे उत्पादनाचा दर्जा वाढून शेतमालाचे बाजारभाव चांगले मिळतात का, शेतकऱ्यांचा जीवनमान सुधारतो का हे समजते. शिवाय उत्पन्नवाढीमुळे शिक्षण, आरोग्य, घरकुल, इतर सामाजिक गरजा भागविणे कितपत सोपे झाले आहे हेही पाहणे अपेक्षित आहे.

शेतकऱ्यांना कर्ज मिळविताना कोणत्या समस्या येतात हे जाणून घेणे. हमीदार, कागदपत्रांची पूर्तता, कर्जवितरणातील विलंब, कर्जाचे अपुरे प्रमाण, व्याजदरातील ताण अशा बाबींचा अभ्यास केला जातो. याशिवाय हवामान बदल, नैसर्गिक आपत्ती, पिकांचे अस्थिर भाव यामुळे शेतकऱ्यांना वेळेवर कर्जफेड करण्यात येणाऱ्या अडचणींचेही विश्लेषण केले जाते.

शिफारसी

- PACS मध्ये डिजिटल सुविधा वाढवाव्यात.
- शेतकऱ्यांसाठी नियमित आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम घ्यावेत.
- PDCC ने प्रक्रिया वेळेवर मर्यादा (SLA) ठरवावी.
- तक्रार निवारणासाठी मोबाइल ॲप / What Sapp सेवा सुरू करावी.
- कर्ज वितरणाची प्रक्रिया सुलभ करणे,
- ऑनलाईन अर्ज प्रणाली विकसित करणे,
- वित्तीय साक्षरतेचे प्रशिक्षण देणे,
- हमीदारांची अट सुलभ करणे अशा शिफारशी करता येतात.
- शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने सोयीस्कर व न्याय्य व्यवस्था तयार करून कर्जफेडीचे प्रमाण वाढविणे

निष्कर्ष

या अभ्यासातून स्पष्ट होते की पुणे जिल्ह्यात PDCC व PACS शेतकऱ्यांसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. डिजिटलायझेशन, आर्थिक साक्षरता व विमा जोडणी यामुळे कर्ज प्रक्रियेत सुधारणा होते, NPA कमी होते आणि शेतकऱ्यांचा समाधान निर्देशांक वाढतो. योग्य सुधारणा व धोरणात्मक उपाययोजना केल्यास कृषी कर्जपुरवठा आणखी प्रभावी होईल.

संदर्भ

1. NABARD Annual Report (2023-24).
2. Reserve Bank of India: Report on Trends and Progress of Banking (2024)
3. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक वार्षिक अहवाल (2023).
4. महाराष्ट्र सहकारी अधिनियम, 1960.